

Advertenties van Kwakzalvers en Meesters in de Oprechte Haerlemse Courant

Uit de periode 1656 tot 1733

D.Kranen

COLOFON

ISBN/EAN	978-90-811951-2-6
NUR-CODE	694
NUR-OMSCHRIJVING	CULTUUR- EN MENTALITEITSGESCHIEDENIS
UITGEVER	D. KRANEN MOLENSTRAAT 73 6712 CT EDE TEL. 0318-693803 ADK@SOLCON.NL
TAAL	NEDERLANDS
PRIJS	€ 10,- (EXCL. VERZENDKOSTEN)

© D. KRANEN (2015)

**OP DE VOORKANT VAN HET OMSLAG STAAT EEN FLESJE AFGEBEELD WAARIN ZICH
OORSPRONKELIJK DAFFY'S VERSIE VAN HET 'ELIXIR SALUTATIS' BEVOND.**

ADVERTENTIES VAN KWAKZALVERS &
MEESTERS IN DE OPRECHTE HAERLEMSE
COURANT

(1656 - 1733)

D.Kranen

*Ik weet zeker dat wij nu de vruchbaarste aller tijden in het
bestaan van de mensheid meemaken.*

*Vroeger konden denkers,
schrijvers en dichters vergeten worden,
maar nu kan dat niet meer gebeuren.*

Wij persen het erfgoed uit, als sap uit druiven dat in koppige wijn verandert.
(Konstantin Paustovsky in *Zwarte Zee*)

(herziene uitgave 2015)

VOORWOORD BIJ DE HERZIENE UITGAVE

In dit boekje bevindt zich de transcriptie van 333 advertenties van kwakzalvers, meesters op allerlei medische terreinen en een enkele chirurgijn: hoe verschillend ook, hun gemeenschappelijke kenmerk is dat ze genezing beloven. Tegenwoordig zouden we hen alternatieve genezers noemen.

De tekst van het hierna volgende is opgebouwd uit vier delen:

- een beschouwing over de advertenties
- de transcriptie van de 333 advertenties
- een korte samenvatting van de advertenties
- een index

Het onderzoek naar advertenties, voornamelijk uit de *Oprechte Haerlemse Courant* afkomstig, is op de volgende wijze geïnitieerd.

In het archief van de stad Venlo in het Gemeente Archief van Venlo, vond ik een bundel *sollicitatie-brieven uit het jaar 1785*. Het bleken brieven te zijn van schoolmeesters die belangstelling hadden voor een vacature op één der scholen van Venlo.

In de brieven werd gerefereerd aan advertenties in diverse couranten zoals de *Haarlemsche Courant*, de *Cölnische Zeitung*, de *Gazette de Cologne* en diverse andere niet nader omschreven kranten als de (Hollandsche) 'gazet' of de 'courant'.

Nadat ik de enige met datum en naam genoemde advertentie in de *Oprechte Haerlemse Courant* had opgezocht vroeg ik me af wanneer dat adverteren nu eigenlijk begonnen was. Van het één komt het ander: van het onderzoek dat toen startte vindt u hierna het (deel) resultaat.

Ik begon te zoeken naar personeels advertenties, voornamelijk bestaande uit mededelingen van (kost) scholen die hun diensten aanbieden, maar ook van enkele openbare werken waarvoor personeel wordt gevraagd (1656-ca 1720).

Maar al snel bleek dat er nog meer interessante onderwerpen in de advertenties naar voren kwamen:

- aankondigingen van het uitgeven en verschijnen van medische boeken over de periode 1656-1730,
- bekendmakingen van steden die faciliteiten ter beschikking stellen ten behoeve van Gereformeerde vluchtelingen uit Frankrijk (1685 en 1686),
- bijzondere advertenties waarin o.m. zoekgeraakte dieren, weggelopen personen, uitvindingen en andere opmerkelijke zaken in voorkomen (1656-1732),
- en *last but not least* de advertenties van kwakzalvers en meesters.

Die laatste en meest omvangrijke groep is het onderwerp geworden van deze publicatie.

Mijn doel met deze laatste groep advertenties is aan te tonen dat kwakzalvers e.a. 'meesters' al in een vrij vroeg stadium gebruik begonnen te maken van de krant als medium om hun waren en diensten aan te prijzen.

Verder zal blijken op welke manier dat gebeurde en welke kwalen en geneesmethodes genoemd worden.

Ook worden enkele opvallende personages voor het voetlicht gebracht omdat ze wel heel eigenaardige opvattingen hadden over hun medische activiteiten.

Het verschil met de vorige uitgave bestaat voornamelijk uit enkele correcties van de tekst, aanpassingen van de lay-out en het toevoegen van een aantal illustraties.

Ik houd me aanbevolen voor kritische opmerkingen en aanvullingen. Daartoe staan hieronder mijn email-adres en telefoonnummer vermeld.

Dick Kranen

tel.0318-693803

adk@solcon.nl

Ede, oktober 2015

INHOUD

VOORWOORD	5
INLEIDING	9
De keuze voor een krant.	10
ADVERTENTIES	13
Inhoud en indeling van de kranten	13
Spelling en interpunctie	12
Familieadvertenties	13
Wat verstaat men onder advertenties ?	14
Kwakzalversbriefjes	15
De eerste advertentie	15
De tweede liet even op zich wachten	16
Overheden	17
Een kostbaar hondje	17
Herkomst van de adverteerders	17
Adverteren in Engeland	18
Duitsland, Eisenbart	19
Waarvoor geadverteerd werd	20
Tarieven	21
Prijzen van geneesmiddelen	23
Nieuwe wederverkopers, boekhandelaren	23
Honderd jaar later: de Pillen van Holloway	24
ENKELE AANDOENINGEN	25
Pest	25
Konings zeer	25
Podagra of voetjicht, ontstaan en bestrijding	25
Breuken	26
Melancholie en andere mentale verstoringen	29
Blindheid	30
Doofheid	33
GENEESMETHODES	34
Het Koninginnewater (l'eau de la reine)	34
Enkele elixirs, waaronder elixir salutis	35
Behandeling zonder pijn, snijden of aderlating	38
Sympathie	39
OPVALLENDE PERSONAGES	40
De Bills	40
Digby	40
Baron de Almarigo	41
Aernout Fey	45
Johan van Duren I, II (en III ?)	46
Broeder Jacques	50
Jacques Fabre	51
Johannes Baptist Brikkenaar	52
Claes Tilly	52
John Thomas Woolhouse	54
Opgeblazen gedrag van sommige Meesters	55
Bescheidenheid kwam ook voor	55
DE KWAKZALVER IN DE LITERATUUR	56
Samuel Coster	56
Jacob Campo Weyerman	56
Thomas Asselyn	57
KWAKZALVER , MED.DOCTOR EN CHIRURGIJN	60
Reisboeken en almanakken	60
Medische uitgaven	61
<i>De Eed van Hippocrates</i>	62
TRANSCRIPTIE VAN 333 ADVERTENTIES	63
WEERGAVE VAN DE MEDISCHE ADVERTENTIES	122
INDEX	150
Bibliografie	170

INLEIDING

Sinds mensenheugenis wordt het leven van de mensheid bepaald door de strijd om het bestaan: zoeken naar een veilig onderdak, voedsel en bescherming tegen een vaak vijandige omgeving en last but not least: *ziektes*. Niet voor niets is één van de oudste wetenschappen de medische. Tot op de dag van vandaag staan medici en hun helpers in de schijnwerpers van onze aandacht. Maakt een medicus een fout met ernstige gevolgen, dan is het land - terecht - te klein! Nieuwe geneesmiddelen, vooral tegen levensbedreigende ziektes, krijgen veel aandacht in de pers. Maar ook het alternatieve circuit bloeit als nooit te voren. De *Vereeniging tegen de Kwakzalverij* weet precies te benoemen wat wel en niet tot de reguliere geneeskunde behoort, maar voor de gewone, niet medisch geschoolde consument, ligt dit niet zo eenvoudig.

Ook in de periode die hierna aan de orde komt, was er veel aandacht voor nieuwe ontwikkelingen. Door de oude verkalkte medische wetenschap begon zo langzaam maar zeker een frisse wind te waaien. Vooral in de 17e eeuw hadden de boekverkopers het druk met het uitgeven en verkopen van talloze boeken op medisch terrein. Aan de andere kant was er ook toen veel kritiek op de medici van die dagen, die nog lang vasthielden aan de ideeën van geneesheren uit tijden van weleer. Dit uitte zich ook in het bespotten van zowel de dokter als de kwakzalver.

‘Met eene hoogst enkele prijzenswaardige uitzondering geeft elke courant tal van advertenties of ingezonden mededeelingen à 60 cent de regel, waarin met onbeschaamde leugens medicijnen, zalven, [...] en Joost weet wat meer aanbevolen worden, genezing belovende voor alles en nog wat. Dit is op 't oogenblik, naar het mij voorkomt, de gevaarlijkste vorm van kwakzalverij, en wel hierom, dat de kwakzalversmiddelen telkens en telkens weer onder de oogen van het lezende publiek komen. Wanneer nu *lezend* publiek synoniem was met *denkend* publiek, dan kon dit geen kwaad. Maar dat dit niet zo is, weet iedereen en degenen, die maar hard genoeg en lang genoeg liegt in de advertenties, wordt

eindelijk wel geloofd. Zoo doen de *advertenties* zeker tegenwoordig, verreweg het meeste kwaad van alle kwakzalverijen.¹

Naast de erkende medici als de *doctor medicinae* en de *chirurgijn* is er steeds een grijs circuit geweest, bevolkt door meesters op allerlei gebied. Ze hebben altijd getracht de mens en niet te vergeten hun portemonnee van dienst te zijn.

In het hiernavolgende wordt met behulp van een aantal geselecteerde advertenties getoond hoe niet alleen kwakzalvers, maar ook andere 'genezers', gebruik maakten van het medium *courant* om hun diensten en geneesmiddelen aan de man te brengen. Met de advertenties als vertrekpunt wordt ruim aandacht besteed aan:

- de activiteiten van enkele opvallende personages
- bijzondere geneesmethodes
- ziekten en aandoeningen en de behandeling daarvan
- de kwakzalver in de literatuur

Daartoe moeten eerst bepaald worden de periode, krant en advertenties en wat we verstaan onder deze en aanverwante begrippen.

---

¹ Aldus Prof.Dr.Hector Treub in Over Kwakzalverij in het Gedenkboek van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij, (1906)

VVeekelycke Courante van Europa. No. 1.

S P A N G I E N.

CAdix den 27 Novem: 1655. Den Comman-
deur Gideon de Wilde heeft in zee herohert
en alhier opgebzacht een treffelyck Curckſ
Schip/ gemonteert met 32 ſtukke/ op hebbende 250
Curcken/ en by de 40 Chriſten Slaen. De Cur-
cken ſullen/ tot goedmaeckinge bande Onkoſten en
hoozts tot Zijſe hand' Officieren ende ghemeene
Maets/ verkocht worden. De Chriſten Slaeuen
zyn met een Hollandſ Schip/ komende van Ve-
netien/ en gaende naer Amſterdam/ op Cergifte-
ren van hier nae Huyſ geſeylt. Den Hollandſchen
Vice Admiraal de Ruyter is teghenkoozdigh 10
Oozlogh-ſchepen ende 2 Nachten ſterck.

DUYTSLAND en daengrenſende Rijke,

Weenen den 16 Decemb: 1655. Hare Keyſerl:
Majesteit/ van het kallen uyt een Riter/ wederom
gheneſen zynde/ heeft hem met een groate Suite
naer Oyth weder op de Nacht begeben/ hebbende
te hoozen aen den Brandenburgſen Afgeſanter au-
dientie verleent/ en alhoewel den ſelven by hare H.
Majesteit om aſſiſtentie ſterck ſoliciteert/ ſoo is
nietemin noch geene reſolutie daerop ghenomen/ en
men is van Opinie dat hy niet verkrugghen ſal/ al-
ſoo men hem niet en bertrout met de nieu-ghewo-
zen Volckeren teghen de mel-geoeffende Soldaten
bande Sweden aen te gaen. Danden Coning van
Polen is mede de Heere Szabe Leſynski hier aen-
gekomen; maer heeft noch geene audientie kinnen
bekomen. Onderwijle gaen echter de nieuwe Wer-
vinge ſterck hoozt/ en om deſelbe te vergrootē/ heeft
H. Maj. hare Landtſtauden/ by de alhier teghen-

Saren toont daer toe gantz geene genegentgeent/
en and're mede heel ſlaac/ de meeſten hooz is op den
Cheurhozt van Brandenburg. Den Poolſchen
Coningh is tot Slogauln/ heeft niet heel meer als
20 of 30 Perſoanen by hem: De Coninginne/ uyt
Brandrijck van daen zynde/ ſoude weder der-
maerts trecken.

Hamburg den 1 January 1655. De Werwinghe
hooz de Sweden gaet hier noch dagelijckſ hoozt: En
van weghen den Coningh van Sweden is met de
Engelſche Coopliede alhier een arcoozt gemaeckt/
om hooz omtrent 150000 Gulden Laeckenen nae
de Koninghlyke Armeer te ſenden: Dien Coningh
ſal ſeer animeeren de Ghehoozte van een jonghen
Zoon/ daerover by 't Huyſ van Holſteyn groate
bregghde wezt ghetoont: den Doop van dien jon-
gen Prinz ſoude teghen den 9 January 1656. aen-
geſtelt zyn; Saren meentme dat een bande Peters
ſal zyn. De arme Stad Bremen wert geluedigh
herdzucht/ en heeft tot Stettijn met hare Ghedep:
niet kinnen uytcrechten: terwijle poogen de Sweet-
ſche Donatariffen haer het gantsche Inkomē van
de Kercke te benemen/ en willen een gedeelte tot het
bouwen bande Cathedrale Kercke ghebzucken:
En hebbē de Abbe tot Lunenberg als dependē-
rende aen 't Stift Verden haſt gheſtelt/ daer toe den
Hertogh van Brandenburg en Lunenberg ſouden
hebbē gheraſenteert.

Byſonder uyt POLEN en PRUYSEN.

Danzigh den 22. December 1655. Endeling heeftmen beſpeurt
waer hooz luy/ nae ſo vele moenten/ met die van Choozn en Elbing
niet en hebben kinnen verghelijcken metden Cheurhozt/ alſoo nu
klaerlijcken bijſicht/ dat deſe beyde ſteden haer noyt hebben ghemeent
te rechte te verbeſſenderen. Hooz deſen heb ick u E. r overgaen van
Choozn luydlich geaddiſceert/ en hoe zy den kon: van Sweden
zinn te moeten aeaent/ de handen ghekuſt en ingehaelt/ ende 80 ſtuk

Gedeelte van het voorblad van het eerste nummer van de Oprechte Haerlemse Courant

Over de keuze voor een krant heb ik niet lang hoeven nadenken. Een krant die vanaf 1656 vrijwel ononderbroken tot in de 20^e eeuw is verschenen: bedoeld wordt uiteraard **De Oprechte Haerlemse Courant** (verder te noemen **OHC**).

Bij het onderzoek wordt er zo nu en dan gekeken in een vroegere of latere periode dan de onderzochte, of bij een andere krant, om dan bijvoorbeeld terecht te komen bij de voorlopers van de Amsterdamsche Courant van Broer Jansz of Jan van Hilten en de Leidsche- en 's Gravenhaagsche Courant

De onderzochte periode loopt van 1656 tot en met 1732

Waarom deze inperking?

Het viel me op dat in de jaren 1730 een flinke uitbreiding van het aantal advertenties plaatsvond. En zeer veel van die advertenties waren een herhaling van de jaren ervoor. Dus heb ik besloten daar te stoppen met zoeken naar nog meer advertenties.

De oprichting van de OHC

In de overigens pas in 1851 herontdekte rondzendbrief van Abraham Casteleyn, gedateerd januari 1656, maakt de stadsdrukker van Haarlem bekend dat hij niet langer aarzelt het door hem verzamelde nieuws in een krant wereldkundig te maken. Ten behoeve van Jan van Hilten had hij

een netwerk van correspondenten opgebouwd en dat wil hij voortaan, omdat Van Hilten is overleden, hij is dus nu vrij man, voor zich zelf gaan exploiteren. Voorlopig zal dit gebeuren in de vorm van een weekblad. Na verloop van nog geen twee jaar verscheen er, behalve op zaterdag, in ieder geval vanaf 12 november 1658 ook op dinsdag een courant. En vanaf juni 1667 ook op donderdag.¹:

‘Sr. De uytnemende fabuleusheydt der Tydingen, die hedendaeghs ons de Beweginghe der woelende Werelt berichten, heeft my ghedronghen voor eenighe Lief-hebbers en voor mijn selfs, op mijn eygen Kosten vande voornaemste Plaetsen van Europa bysonder Nouvelles² te laten komen; ’t welck sonder moeyten en Kosten niet en is gheschiet: Dese Sr. Jan van Hilten zalig: by my siende, heeft my ghebeden hem Weeckelijck daermede, ofte met iets daar uyt te willen dienen, dat ick somwijle ghedaen hebbe, waer door gekomen is, dat de zijne beter als d’andere zijn gheweest; Maer na dat Sr. van Hilten overleden was, heb ick raetsamer gheoordeelt, om geen Slaef van een ander te blyven, hoewel my d’andere Courantiere aensochten, voor mijn selfs te doen drucken, te meer alsoo ick nieuwe ghelegentheydt tot verscheyde fraeye Nouvelles hebbe ontfanghen, in diervoeghen, dat ick meyne, dat de Lief-hebbers door de Waerdigheydt vande Nouvelles sullen gheperst werden, de mijne voor andere te prefereeren, sullende indiervoeghen Weeckelijck aen malcanderen ghekoppelt werden, dat het vervolghens een bequaeme Historie van ’t voornaemste in Europa sal zijn: ’k Bidde derhalve, ghelieft dese te favoriseeren, ende te ghebruycken, daewr U Ed. te vooren Sr. van Hiltens plagh te besighen, en sende derhalven U Ed. ghelijck ghetal toe, te weten ..... Couranten, tot 24 Stuyvers ’t Boeck, sullende U Ed. niet ghehouden wesen voor eerst, de ondeur ghesneden Couranten, die U Ed. niet en verbeesicht, anders als met de Bladen te betalen, Waermede verblyve, in Haerlem den .... January 1656.

U E. Dienstvaerdighen Vrient,

¹ Voor gegevens over verschijnen van de *Dinsdaeghse Courant*: www.apud.net/ohc en voor de *Donderdaegse Courant*: Mr. W.P.Sautijn Kluit: *De Haarlemsche Courant*, (1873), 11

² Nouvelles: hier in de betekenis van nieuwsberichten (voor de verklaring van diverse woorden en begrippen is dankbaar gebruik gemaakt van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*)

Abraham Casteleyn.³

In het nummer van de OHC van 8 januari 1856 wordt stilgestaan bij de inmiddels 200^e verjaardag van de krant. Dat gebeurde middels de volgende tekst op de voorpagina:

Abraham Casteleyn en zijn echtgenote Margarieta van Bancken (1663, Jan de Bray)

‘Met het begin van het jaar 1800 zes en vijftig zal de Haarlemsche Courant, onder verschillende benamingen, gedurende twee eeuwen onafgebroken het licht hebben gezien, en gedurende meer dan honderd jaren in het bezit zijn geweest van het geslacht der tegenwoordige Uitgevers.

Eerst sedert korten tijd zijn deze Uitgevers toevallig in het bezit geraakt van den rondgaanden brief, (zie hierboven) bij welken hun voorganger *Abraham Casteleyn*⁴ voor twee honderd jaren aankondigde dat hij eene eigene Courant zoude stichten en uitgeven, en daarna hebben welwillende bezitters hen zeer aan zig verplicht door hun afstaan een bewaard gebleven hoogst zeldzaam exemplaar van het eerste nummer van het nieuwsblad, ’t welk die ijverige man op den 8^{den} Januarij van het jaar 1656 het licht heeft doen zien. Dit blad heette alstoen *Weeckelijcke Courante van Europa*,⁵ - maar is al spoedig, ten minste in het jaar 1662, uitgegeven onder den titel van *Haerlemse Courant*, en vermits dat blad zooveel bijval

³ OHC van 8 januari 1856

⁴ Begin juli 1737 nam Enschedé het uitgeven van de OHC over van de familie Casteleyn

⁵ Gedrukt tot Haerlem, voor Abraham Casteleyn, ten huysse van zijn Vader Vincent Casteleyn, op de Marckt, inde Druckerij.

vond, dat het elders, ten nadeele van den Uitgever, werd nagedrukt, reeds voor 1665, onder den titel van *Oprechte Haerlemse Courant*, waartoe hem destijds door de overheid bepaald verlof is gegeven. Onder dien titel is het nieuwsblad sedert en tot op den huidigen dag in 't licht verschenen, met uitzondering van een tijdsverloop van twee jaren, gedurende hetwelk, onder den ijzeren sceppter van den franschen alleenheerscher, aan het blad zijn aloude naam en werkkring werd ontnomen, etc.

JOH. ENSCHEDÉ en ZONEN

In een bijlage verscheen nog op die zelfde 8e januari dit bericht:

‘Bij het nummer van den 8sten Januarij ontvangen de lezers van de Haarlemsche Courant een afdruk van den brief van Abraham Casteleyn bij welken hij nu twee eeuwen geleden de uitgave heeft aangekondigd zijner Courant, en een afdruk van het eerste nummer van dit blad, 't welk op den 8sten Januarij 1656 in 't licht is gegeven. Eerst in 't laatst van het jaar 1851 is het bestaan van een echten afdruk van dien brief in de verzameling van zeldzaamheden van wijlen den heer Klaas Kaan ontdekt. Voor de mededeeling van den inhoud van dien brief heeft men nog gebruik kunnen maken van letteren, die gegoten zijn in dezelfde matrijzen welke twee eeuwen geleden hebben gediend tot het gieten der drukletters die voor den brief zijn gebezigd; die matrijzen zijn afkomstig uit eene der amsterdamsche lettergieterijen, welke niet lang geleden zijn opgebroken. Alleen voor den hoofdletter en de onderteekening zijn drukletters van lateren tijd gebruikt. De matrijzen, die voor de drukletteren der courant hebben gediend, zijn niet meer te vinden geweest. Enkele klaarblijkelijke drukfeilen worden ook in het oorspronkelijke gevonden.

Dit bijvoegsel zal ook afzonderlijk verkrijgbaar worden gesteld.’

Zoals uit het herdenkingsartikel al blijkt: deze krant is vrijwel onafgebroken uitgegeven, en dat kan van de andere Nederlandse kranten bepaald niet gezegd worden¹.

Een andere belangrijke reden om voor deze krant te kiezen is dat deze krant, ondanks de titel, het plaatselijk belang van Haarlem ver overstijgt: er waren correspondenten in alle belangrijke Europese landen die hun nieuws naar Haarlem lieten toekomen. Uit de herkomst van het nieuws blijkt dat deze correspondenten woonachtig waren in:

- Oostende,
- Antwerpen,
- Brussel,
- Luik,
- Hamburg,
- Frankfort,
- Keulen,
- Regensburg,
- Leipzig,
- Dresden
- Londen,
- Rome,
- Parijs en
- Venetië..

Afhankelijk van de plaats van herkomst, duurde het een aantal weken voor het ‘nieuws’bericht in de krant werd geplaatst. Het allereerste nummer van de *Weekebycke Courante* van 8 januari 1656 opent met een bericht uit Spanje dat was gedateerd: *27 november 1655*. Het nieuws uit Duitsland en aangrenzende landen was van 16 december, terwijl een bericht uit Duinkerken redelijk recent was, want dat was gedateerd 30 december !

Ook uit de herkomst van de adverteerders (*zie bij Herkomst etc.*) blijkt het boven-plaatselijk belang van de OHC.

---

¹ Maarten Schneider i.s.m. Dr. Joan Hemels: De Nederlandse krant 1618-1978 (1979) en D.H. Couvé: Van Couranten en Courantiers uit de 17e en de 18e eeuw (1951)

ADVERTENTIES

Inhoud en indeling van de kranten

De 17e en 18e eeuwse krant had het formaat *folio* en bestond aanvankelijk uit niet meer dan één blad, recto en verso. De indeling bestond stevast uit drie onderdelen:

- internationaal politiek nieuws,
- Nederlands nieuws en
- advertenties.

Op de voorkant en eventueel nog een deel van de achterzijde, het nieuws uit diverse Europese landen waar maar een correspondent was gevestigd. Dat waren Engeland, Spanje, Frankrijk, Italië, Duitsland & aangrenzende Rijken, Polen & Pruisen en incidenteel nieuws uit andere werelddelen. Zo opent de krant van 22 november 1685 met nieuws uit West-Indië (Jamaica), gedateerd op 8 september. Het nieuws uit Europa was voor een deel hofnieuws. Er werd overigens veel aandacht besteed aan het reilen en zeilen van hooggeplaatste dames en heren!

Een voorbeeld uit de zelfde krant van een fragment van het nieuws uit Frankrijk:

‘Den Prince de Roche Sur Yon heeft, sedert dat hy alhier gekomen is, de Visite van veele voorname Persoonen ontfangen, en haer alle, maer niet sonder groote droefheyt te toonen, en over het afsterven van den Prins van Conti, sijn Broeder, **nat bekreten** te zijn, seer minnelijck ontfangen, naderhant is hy na Chantilly vertrocken, en de Princesse van Conti heeft haer nae Versailles geretireert. De nieuwe Cancelier is alhier gearriveert, en door den gantschen Raedt gecomplimenteert geworden: Hy heeft bereyts eenige saecken te Fontainebleau gezegelt, en sal, om 't selve te doen, dese Weeck nae Versailles vertrecken, soo het zijn gesontheit, wyl hy eenigsints onpasselijck is, maer toelaet [..]’

Vervolgens komen de Nederlanden aan de orde. Daaronder werd ook het nieuws uit de Zuidelijke Nederlanden gerekend. Ook hier weer veel nieuws van het Hof. Tot slot van het Nederlands nieuws de scheepsberichten. Een voorbeeld uit de krant van 17 november 1685:

‘Amsterdam den 16 November. Van de Muscovische Vloot blyven, mits de contraire Windt, noch 6 Schepen mancqueren, met de 2 Na-Schepen en een Masten Schip. Men heeft bericht, dat het Hamburger Convoy met de Schepen op den 14

passato van Cadix tot Mallaga gearriveert is. Van Curassou schrijft men van den 15 September, dat de Rovers noch al vry sterck haer in de Zuyt-Zee onthielden, 't welck men vreesde, dat de Galjoenen soude nootsaken, lang te tarderen: dat twee dagen te voren een Barck aen Curassou was gearriveert, brengende rapport, dat dito Rovers een Plaets, aen gemelde Zee gelegen, hadden vermeestert, doch sonder dese Plaets te noemen, alwaer vry veel Wyn hadden gevonden, waer door alle droncken geraeckt wesende, de Spanjaarden haer overvallen, gedoot en so de Plaets weder bemachtigt hadden, waer van echter meerder confirmatie verwacht moet worden [..]’

Het derde en laatste gedeelte wordt gevormd door de advertenties. Aanvankelijk nauwelijks opvallend en gering in aantal. In 1621 wordt er in een Amsterdamse courant van Broer Jansz een aarzelend begin gemaakt door een boekverkoper. Zij richtten zich dan ook tot hetzelfde publiek als de courantiërs en bovendien verkochten zij de kranten in hun winkels. Onmiddellijk na de boekverkopers verschenen de diverse overheden als adverteerder. Regeringsmaatregelen worden via advertenties bekend gemaakt en zo zien we tussen 1634 en 1636 in Jan van Hilten's krant een hele reeks advertenties betreffende de oprichting van Utrecht's *Illustre Schole*, [zie hieronder] de latere (1636) Utrechtse universiteit. Ook particulieren begonnen nu te adverteren en we kunnen bijvoorbeeld lezen hoe reeds in die tijden oproepen verschenen om weggelopen hondjes tegen een beloning terug te bezorgen.

Opgemerkt moet worden dat vanaf zaterdag 11 oktober 1749 (nr.41) de hierboven genoemde indeling is doorbroken omdat advertenties ook op de zijkant van de voorpagina werden geplaatst en wel vertikaal of aan de linkerkant, of wel rechts ten opzichte van de gewone tekst. Deze op de voorpagina geplaatste advertenties zullen zeker meer opgevallen zijn, maar fraai is anders.

Familie advertenties

Hiervan is pas voor het eerst sprake in 1793. Hieronder ziet u de eerste overlijdensadvertentie.

HAARLEM den 25 September. In den Nacht tusschen den 22 en 23 deezer ten 12 uur, overleed alhier in den ouderdom van ruim 75 Jaaren Christianus Carolus Henricus van der

Aa, Leeraar in de Lutherse Gemeente deezer Stad, Lid en Secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Weenschappen, en derzelver Oeconomischen Tak, zullende geene Communicatie-brieven worden rondgezonden, uit hoofde van de menigvuldige betrekkingen des Overleedenen. (26 sept. 1793)

Aanvankelijk verschenen dergelijke advertenties ongeveer ééns per twee à drie weken. Maar dat werd al snel meer. Zo werden er nog geen twee jaar later op 12 februari 1795 al dertien op één dag geplaatst.

Spelling en interpunctie

Met betrekking tot de opgenomen advertentieteksten: tijdens het transcriberen van de advertenties zijn om een en ander zo authentiek mogelijk te houden, de spelling en het gebruik van hoofdletters voor een aantal zelfstandige naamwoorden gevolgd.

De spelling wisselt geleidelijk, b.v. van *boeck* in 1659 tot 1690, daarna wordt het in 1691 *boek*, maar niet consequent, want in 1699 duikt *boeck* weer even op, daarna weer in ... 1714.

De lettercombinatie *-ghe-*, nog volop gebruikt in de krant van Broer Jansz in 1626, wordt in de OHC nog gebruikt tot in 1669, maar niet consequent, en afgewisseld met *-ge-*

By Jan Jansz is ghedruckt, en sal inde naeste weecke wytghegeven werden het Thiende ghedeelte van het Historisch verhael, in het welck veele memorabele en gheloofwaerdighe gheschiedenissen te lesen zijn, bysonder van het gheene onder 't beleyt van sijne Majesteyt van Denemarcken in de Nedersaxischen Creyts van den beginne tot nu toe verricht is, alles dienstich om te weten, voor beminders van Historien. (13 mei 1626)

De door mij gebruikte *interpunctie* is aangepast aan het gebruik van heden. In de advertenties is er nauwelijks sprake van een vaste lijn, de zetter paste zich aan de beschikbare ruimte op een regel aan: de ene keer een spatie aan weerszijden van de komma, dan weer één of zelfs geen. Voor de schuine streep (/), veelal gebruikt in plaats van de komma in vooral de advertenties in de oudste Amsterdamsche Couranten, is het huidige kommateken gebruikt, terwijl wel de dubbele punt (:), meestal bedoeld als

komma of puntkomma, en/of puntkomma (;), ook meestal in de betekenis van de komma, is overgenomen.

De namen van huizen en logementen heb ik *cursief* weergegeven, terwijl ook de woorden in **vet** van de auteur zijn en de bedoeling hebben de aandacht op de geneesmiddelen, remedies en/of de 'genezer' te vestigen..

Wat opvalt bij een terloops onderzoek naar advertenties in de *Leydse- of Amsterdamsche Courant* is dat deze kranten iets progressiever zijn in het gebruik van de spelling maar ook in het spelen met de lay-out om de aandacht te vestigen op persoons-, huis- en produkt namen door ze cursief of in kapitalen weer te geven.

De *'s Gravenhaegse Courant* daarentegen lijkt in zijn opmaak vrijwel identiek te zijn met de OHC. Althans een advertentie uit 1722 is van de OHC slechts te onderscheiden door de vermelding van de naam van de krant en courantier aan respectievelijk de voorzijde en de achterzijde.

Een vergelijking van de spelling van twee advertenties van Johan van Duren uit respectievelijk 1705 in de Leydse en 1716 in de OHC:

Met kennisse van den Ed.Hove van Hollant werd bekend gemaakt, dat den Heer Johan van Duuren, vermaerd Medicus, gesprooten uyt het Adelyke Huys Ruytesteyn en Rodenburg, van der Jeugt af [..]

Met kennisse van den Ed.Hove van Hollant wert bekend gemaakt, dat de Heer Johan van Dueren vermaert Medicus, gesproten uyt het Adelyk Huys Ruytesteyn en Rodenburg, van der jeugd af [..]

Pas in de jaren na 1720 verandert er iets in het uiterlijk van de advertenties door het gebruik van kapitalen waardoor meer aandacht wordt getrokken:

[..] de Heer Johan van Duren, vermaerd Medicus, etc. (29-7-1723)

[..] het beroemde Londense MAAG-ELIXIR, genesende etc. (9-1-1727)

[..] onfeylbaer middel tegen TAND- en KIESPYN; [..] Balsen, tegen [..] AMBAYEN etc. (22-1-1727)

Het oprechte OPIATUM AROMATICUM, 't welck nooyt bederft, etc. (27-4-1728)

Overdrijving is van alle tijden

In de volgende advertentie, van 2 augustus 1736, staan wel erg veel kapitalen:

F.L.Honoré Libraire à Amsterdam a imprimé & debite L'Histoire de la derniere Guerre et des NEGOTIATIONS pour la PAIX, enrichie des Cartes necessaires pour servir de suite à l'Histoire de la Guerre presente, avec L'HISTOIRE de la VIE & des ACTIONS MEMORABLES DU PRINCE EUGENE DE SAVOYE, in 8, 3 Voll. L'Histoire de POLOGNE depuis le Commencement de cette Monarchie jusqu'à present, ou se trouve la Vie de FREDERIC AUGUSTE, l' ELECTION des DEUX ROIS, toutes les PIECES & ACTES PUBLICS & la DERNIERE GUERRE AVEC Cartes, etc.

Uit een willekeurige advertentie in de *Oprechte Leydse Courant* blijkt dat de uitgever van die krant meer weet had van hoe je, met de beperkte mogelijkheden van het drukproces, de attentiewaarde verhoogde door het gebruik van kapitalen en cursivering, en dan ook nog op een smaakvolle manier:

Tot LEYDEN by Christiaan Vermey, Boekverkooper in de Koornbrug-steeg, is gedrukt een Nauwkeurige verhandeling van de voornaamste Operatien der Heelkonst, door d'Hr JAN PALFIJN, Lector Anatomicus enz. tot Gent; zynde dit Boek een lang gewenst en volpresen stuk Werks zonderling dienstig voor alle Geneesheeren en Heelmeesters, in 4. met fig. Item, het kort begrijp der algemeene Historie des Weerelds, zynde een vertalinge van het beroemde epitome Historiarum Horatii Tursellini, in 8. etc. (28-10-1709)

Ter vergelijking de ongeveer gelijktijdig geplaatste advertentie in de OHC:

Tot Leyden by Christiaan Vermey, Boekverkoper in de Koornbrugsteeg, is gedrukt: Een naeukeurige verhandeling van de voornaemste Operatien der Heel-Konst, door Jan Palfijn, Lector Anatomicus, etc. tot Gent; zijnde dit Boek een lang gewenscht en vol presen Stuckwerks, sonderling dienstig alle Geneesheeren en Heelmeesters, met Fig. in 4. fig. Item, het kort begrijp der algemeene Historie des Weerelds, zijnde een Vertaling van het beroemde Epitome Historiarum Horatii Tursellini, in 8. etc. (31-10-1709)

Wat verstaat men onder advertenties?

Volgens de Koninklijke Bibliotheek (KB) is de definitie van een advertentie:

'Openbare aankondiging of aanprijzing van produkten of diensten in een dagblad of tijdschrift, die niet tot de redactionele inhoud daarvan behoren'.

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) zegt er het volgende van:

'Bericht, inlichting, inzonderheid: waarschuwende mededeling, kennisgeving, bekendmaking, aankondiging, t.w. in een nieuwspapier'.

Een wat minder beknopte beredenering:

'Tegenover het zogenaamde redactionele deel, dat bestemd is berichten voor iedereen door te geven, waarbij de belangstelling aan de kant van de ontvanger ligt, mag het advertentie deel van de krant berichten bevatten die uitsluitend de persoonlijke interesse dienen, waarbij de behoefte die door het bericht wordt bevredigd, voor het grootste deel aan de kant van de afzender ligt. Wij schrijven grotendeels en beperken zo de belangstelling tot de advertenties niet slechts tot de afzender, want zijn plan zou mislukken wanneer hij niet op enige belangstelling van de kant van de lezer zou mogen rekenen. Geen koopman zou adverteren als hij niet de overtuiging zou hebben, dat de advertentie gelezen zouden worden¹.'

'Advertenties waarbij het voordeel geheel aan de kant van de afzender ligt, zijn de familie-annonces en de advertenties betreffende verloren zaken. De courantier beschouwt ook de berichten van overheidswege als advertenties, hoewel ze niets opleveren omdat plaatsing meestal (verplicht) kosteloos geschiedt.[...] Een deel der ambtelijke advertenties heeft een fiscaal karakter, het grootste deel echter heeft betrekking op het algemene welzijn.² '

Kwakzalvers-briefjes

Vóór de alternatieve genezer de courant als verkoop bevorderend medium ontdekte, maar ook nog wel in de tijd van het adverteren in de krant, maakte hij gebruik van zogenaamde kwakzalvers-briefjes.

¹ Dr.Ludwig Munzinger: *Die Entwicklung des Inseratenwesens*, Heidelberg 1902, 8

² Munzinger, 9

Bedrukte papiertjes, te vergelijken met de huidige reclame folder (flyer), die werden uitgedeeld op (jaar) markten, beurzen, kermissen en in de winkelstraten.

Deze papiertjes leiden in het algemeen een kort bestaan, de meeste werden weggegooid en vertrappt.

Op deze briefjes werden sterke verhalen weergegeven om het publiek uit te nodigen toch vooral te komen kijken bij het optreden van een 'meester' op een kwakzalversstelling¹. Er was bijvoorbeeld een zekere Johan Judicks, verkoper van het vermaerde Oost-en West-Indische Hooftpoejer voor alle verouderde Hooftpijn. Judicks maakte zich interessant door te vermelden dat hij geboortig was van Parma, en beroemd in geheel Holland:

'Een ider weest gewaarschouwt dat er veel Landloopers of bedriegers zijn, zij gaan uit op de Doctoer zijn naam en zij komen de Menschen wijs te maken dat zij gestudeerde mannen zijn, zij willen 100 Patiënten genesen uit één potje, maar het is zo mogelijk, als dat een blind mensch een hoef ijzer kan vinden [...] Om u te verseecken dat ghij de Reghte Meester vint, zoo let op mijn twee Aepen. Die stel ick op 't Papier om u voor zulcke Lantloopers en bedriegers te wachten, die het uyt mijn Naem verkoopen en sweere de eygen kruyden te zijn, die ick verkoop, waer door veel Borgers, Schippers en Huysluyden bedrooge en haar hulp niet krijgen soo als 't behoort.'²

Overigens is er nog een andere, ook thans nog wel gebruikte, manier om spullen aan de man te brengen:

'Het onder de aandacht brengen van de waar geschiedde mondeling door het (luid) uitroepen van reclame boodschappen.[...] Ook de tanden- en kiezentrekker ontbrak niet op de markt.

Tandentrekken ! Kom maar hier !

Heb je een slechte tand, ik help je er vanaf.

Ook de wonderdokter of kwakzalver ontbreekt niet. Hij laat door zijn knecht zijn verdiensten bekendmaken:

¹ Zie daarvoor het onderdeel *De kwakzalver in de literatuur*: Thomas Asselyn

² M.A.van Andel: *Kwakzalversadvertenties in oude Couranten*, in *Ned.Tijdschrift voor Geneeskunde* (jaargang 1932), 3853-3861

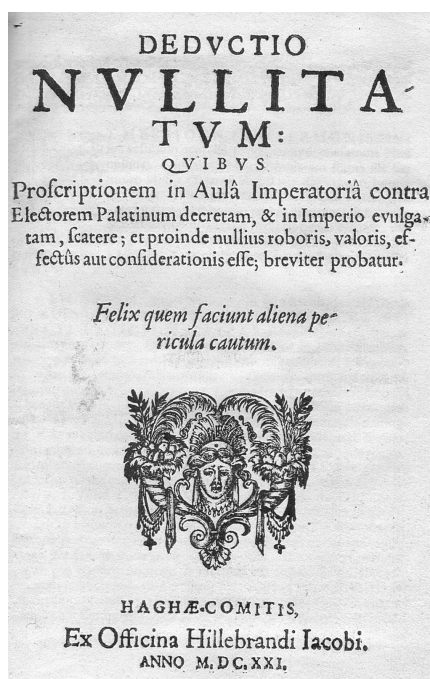
Hoort heren ! Hier is een meester die veel kunsten kent, zijn naam is meester Vivian, de zeven kunsten beheerst hij allemaal, hij kan met zijn kunsten blinden laten spreken³

De eerste advertentie in de Nederlanden

In het onder auspicien van de de Stadsbibliotheek van Goteborg door Folke Dahl uitgegeven boek

Dutch Corantos⁴, staan 334 facsimile afdrucken van de in die bibliotheek aangetroffen oude Nederlandse Couranten. In de afdeling betreffende de *Tydinghen uyt verscheyde Quartieren*' van Broer Jansz. is deze, naar mijn inzicht de **oudste advertentie**, gedateerd 1 juni 1621 te vinden:

Daer is een gheleert Boecxken inden Haghe ghedruckt, ghenamt Deductio Nullitatum: Waer in bewesen wordt, dat den Ban by den Keyser teghen den Keur-Vorst Pfalts-Graeff uyt gesproken (dat welcke over al int Roomsche Rijck ghestroyt ende uytgegeven wort) van nul, cracht, noch waerde behoort te wesen, gelijk met treflijcke allegatien der Rechten en Politische Historische excempelen overloedich daer in bewesen wordt.

Het voorblad van dit boekje, uitgegeven door Jacob Hillebrand

In het zelfde jaar volgde een Nederlandse vertaling van dit boekje, uitgegeven door Jan Jansz. drukker in Arnhem, onder de titel *Deductie ofte beleydt*.

De tweede advertentie liet op zich wachten

Het duurde ongeveer drie jaar voor er een tweede advertentie werd geplaatst. Ook deze keer betreft het een boekaankondiging. De naam van de

³ Munzinger, 21,22

⁴ Gedrukt voor de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (1946)

genoemde schrijver, Athanasius Inga, is naar wordt aangenomen een pseudoniem voor Abraham Goos (ca 1590-1643), een kaarttekenaar die in die jaren diverse kaartboeken uitgaf. Ook in deze aangekondigde uitgave bevinden zich enkele kaarten van Goos.

t'Amsterdam by Broer Jansz ende Jacob Pietersz Wachter, is Ghedruckt seker Boeck, ghenamt West-Indische Spieghel, waer in men sien kan Alle de Eylanden, Provintien, Lantschappen, het Machtighe Rijck van Mexico en 't Goud en Silver-Rijcke Landt van Peru, 'T sampt de Coursen, Havenen, Klippen, Coopmanschappen, etc. so wel in de Noort als de Zuyder-Zee. Als mede hoe die vande Spanjaerden eerst geinvadeert zijn. Door Athanasius Inga, Peruaan van Cusco. (27 juli 1624)

Advertenties geplaatst door overheden

Een voorbeeld hiervan is de advertentie geplaatst in opdracht van de magistraat van Utrecht. De in deze advertentie genoemde Illustre School werd in 1634 opgericht en twee jaar later officieel verheven tot universiteit. Deze telde aanvankelijk niet meer dan enkele tientallen studenten en zeven hoogleraren verbonden aan vier faculteiten t.w de filosofische, de theologische, de juridische en de medische.

De Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der Stadt Utrecht, hebben goet ghevonden binnen deselve oude vermaerde Stadt op te richten een Illustre Schole, in dewelcke geleert ende geexpleceert sullen worden de H.Theologie ende Rechtsgeleertheyt, midtsgaders Philosophie, Historien ende dierghelijcke Wetenschappen, ende sal 't selve sijn beginnende inganck nemen Pinxteren deses Jaers 1634. (27 mei 1634)

Sautijn Kluit¹ haalt het artikel aan waarin afspraken worden gemaakt over het om niet plaatsen van mededelingen van de overheid en aan haar gelieerde instellingen:

‘Volgens de Conditien en voorwaarden op welke de Heeren Burgemeesteren en Regeerders der stad Haarlem, Mr.Johannes Enschedé Junior en Jacobus Enschedé [...] hebben aangestelt tot ordinaris Drukkers en Leveranciers van de Haarlemsche Courant staat in art.3:

Ook zullen zij verplicht zijn om alle zodanige advertentien, als hun van wegens de Heeren van den Gerechte, Heeren Burgemeesteren, de Heeren Scheepenen, de Heeren Raden en Vroedschappen, [voorbeeld zie hieronder] de Regenten van het

Oude Mannenhuis, Weeshuis, Elisabeths-Gasthuis, Aalmoesseniers en Werkhuis. Pest-en Dolhuis, mitsgaders van de Diaconie en het Diaconiehuis binnen dese Stad zullen worden opgegeeven, zo dikwijls zulks nodig mocht zijn en gerequireerd wordt, in de voorsz. Couranten te plaatsen; zonder dat zij deswegens mede ietwes zullen vermogen te declareeren of te vorderen.’

Burgermeesteren ende Regeerders der Stadt Haerlem maecken by desen allen ende een yegelijcken bekent, dat van deselve Stadt tot gerief van de Cooplieden, alle viertien Dagen sal afvaren een bequaem Schip op Hamburgh, omme alderhande Stuck-goederen, Coopman-schappen ende andere Waren van hier daer nae toe ende wederomme van daer hier na toe te voeren, ende sal het eerste Schip alhier van de Londische Cay afvaren heden en acht dagen precijs, zijnde den 18 deser, ende alsdan van 14 dagen tot 14 dagen continueeren. (11 mei 1669)

Een met zilver behangen hondje

Om een idee te geven om wat voor soort hond het gaat: het dier heeft een klein formaat, is intelligent, gehoorzaam en trouw aan zijn familie. Daarnaast is hij vrolijk, speels en waaks. Met andere huisdieren en kinderen gaat hij goed om. De Bolognezer houdt van aandacht en gezelschap. De vacht is altijd wit en lang. De Bolognezer moet regelmatig in bad om hem mooi wit te houden.

Dit vermiste dier diende om de welstand van de eigenaar aan de omgeving te tonen

Ruym 14 Dagen geleden is vermist een kleyn Boulonnees Hontje, swart van Hair op 't Lijf, wit van Borst en Pooten, met een groote witte Quast aen de Staert. een Halsbant om de Hals met Silvere Bellen en door yder Oor een Silver Ringetje met een Silver Belletje daer aen: Die 't gevonden heeft, gelieft 't te brengen aen de Wed. van d'Auditeur Van der Cruck op 't Pley in 's Gravenhage: Hij sal 4 Ducatons genieten. (28 september 1700)

Herkomst van de adverteerders

Ook uit de herkomst van de geplaatste advertenties blijkt het haast nationale karakter van deze krant. De tussen 1656 en 1732 gevonden advertenties (333²) op het gebied van kwakzalvers, reizende meesters en diverse ‘medische specialisten’ werden geplaatst vanuit

¹ Sautijn Kluit, 75 e.v.

² Originele advertenties, dus geen herhalingen waarvan er soms veel waren

- Amsterdam (187),
- Den Haag e.o.(36),
- Rotterdam e.o.(26),
- Haarlem e.o.(23),
- Zaanstreek (12),
- Middelburg (5),
- Leiden (4),
- Groningen (4),
- Delft (3),
- Den Bosch (3),
- Gouda (2),
- Utrecht (2),
- Breda (2),
- Brielle (2),
- Zwolle (2),
- Dordrecht (2),
- Oirschot, Vianen, Schagen en Culemborg ieder (1).

En uit het buitenland:

- Duitse grensgebied (7),
- Zuidelijke Nederlanden (2),
- Parijs (2),
- Londen (2) en
- Venetië (1).

Uit het gebied dat we tegenwoordig de Randstad noemen, was 88 % van de adverteerders afkomstig. Alleen al uit Amsterdam 56 %.

Het adverteren in Engeland

In Engeland blijken zich soortgelijke ontwikkelingen op het gebied van het adverteren te hebben voorgedaan. Schrijvend over de jaren 1660-1670 vinden we bij Sampson¹

‘The subjects of these [advertisements] were almost exclusively thefts, losses and runaways. Booksellers’ and quacks’ advertisements were, however, even then frequent in this paper’ (Londen Gazette)

Enkele voorbeelden van advertenties in Engelse kranten:

Allereerst een voorbeeld van een hele reeks aandoeningen welke genezen konden worden door middel van (hoest) tabletten. Dit wondermiddel pakt zelfs besmettelijke ziekten als pest aan !

Gentlemen, you are desired to take notice, that Mr Theophilus Buckworth doth at his house on Mile-end Green make and expose to sale, for the publick good, those so famous Lozenges or Pectorals², approved for the cure of Consumption, Coughs, Catarrhs, Asthmas, Hoarseness³, Strongness of Breath, Colds in general, Diseases incident to the Lungs, and a soveraign Antidote against the Plague and all other contagious Diseases and obstruction of the Stomach etc. (Mercurius Politicus, nov.1660)

Het ook bij ons zeer populaire door Anthony Daffy ontwikkelde, in later tijd door diverse figuren ‘verbeterde’ en gewijzigde *elixir salutis*. (daar kom ik later nog op terug). Anthony beweert dat hij al meer dan 20 jaar de deugden van dit elixir heeft ervaren. Dit is typisch een aanmatiging die past bij kwakzalvers.

Whereas divers Persons have lately exposed to sale a counterfeit drink called ELIXIR SALUTIS, the true drink so called being first published by Mr Anthony Daffy, who is the only person that rightly and truly prepares it, he having experienced its virtues for above 20 years past, by God’s blessing curing multitudes of people afflicted with various distempers⁴ etc. (Mercurius Anglicus, maart 1679)

Ook bij ons waren diverse lieden actief in het bestrijden van melancholie en aanverwante verstoringen van het welbevinden, bijv. vader en zoon Band in Koog a/d Zaan. Boven de poort van het huis in Clerkenwell Close hangt een bord met een afbeelding van geestelijk gestoorden. De

¹ Henry Sampson: History of Advertising from the Earliest Times (1874)

² (hoest) tabletten

³ heesheid

⁴ kwalen

naamloze genezer neemt ook waterzuchtigen op.

In Clerkenwell Close, where the figure of Mad People are over the gate, Liveth one who by the Blessing of God, cureth all Lunick¹ distracted or Mad People, he seldom exceeds 3 months in the cure of the maddest Person that comes in his house, several have been cured in a fortnight and some in less time [...] No cure no money. He likewise cureth the dropsy² infallibly and has taken away from 10, 12, 15, 20 gallons of water with a gentle preparation etc. (Post Boy, jan. 1699)

Adverteren in de Duitse gebieden

Dankzij de politieke verdeeldheid van Duitsland ontwikkelde het advertentiewezen er zich waarschijnlijk wat langzamer. Oude communicatie vormen als aanplakbiljetten op kerkdeuren en stadhuis bleven er nog tot ver in de 18e eeuw in stand. Zelfs vanaf de kansel werden tot ca 1710 mededelingen gedaan over verloren en gevonden zaken en over koop- en huur overeenkomsten. Dat dit vaak tot grote ergernis van de geestelijkheid leidde mag duidelijk zijn. Zo was er in Sachsenhausen een geestelijke die in juli 1705 afkondigde dat een huishoudster in een bepaalde straat een (zak)doek had verloren. De geestelijke kon toen niet nalaten te zeggen: 'Wie het vindt mag het houden, waarom heeft die sloddervos niet beter opgelet !'³

In Duitsland moest eerst de beduchtheid van de brave koopman voor de in zijn ogen onethische manier van reclame maken in de kranten worden overwonnen. Maar hoewel iets later, ook in de Duitse landen werden onderstaande advertenties geplaatst, waarvan er hier een voorbeeld volgt. Opmerkelijk dat er nog reclame wordt gemaakt voor een sympathetisch Pulver:

Bey Herrn Johann Friedrich Keil, Materialisten⁴ in Dreßden auf der Schloßgasse, ist in seinem Gewölbe⁵ in Commission zu finden: 1. Herr Dr. Johann Benjamin Pomfels, Med. Pract. Balsamum Cordiale, das Loth a 5 Gr. nebst gehörigem Unterricht. 2. Balsamus Vitae oder Essentia Rorismarini Concentrata, d.i. Lebens-Balsam oder Quint-Essenz, so aus Roß-Marieen-Kraut und Blüthe zusammen gezogen zusammbt dem Unterricht das Loth .. Gr. 3. Herr Johann Georg Herlißschens Bürgers von Augspurg: 1. Englisch Hauptpulver, 2. Pulver vor die Zahn-Schmerzen, 3. ein sympathetisch Pulver, 4. ein goldnes Lebenspulver, 4.

¹ Bedoeld werd natuurlijk *lunatic*

² Waterzucht

³ Munzinger, 27

⁴ kruideniers

⁵ magazijn

Magen-Elixir, 5. ein Englisch Laxir nebst nöthiger Nachricht. (Dresdener Anzeiger, 1 september 1730⁶)

Johan Andreas Eisenbart

Als hij nu zou leven zou hij mogelijk in aanmerking komen voor de Meester Kackadoris prijs van de Vereniging tegen de Kwakzalverij: Doktor Eisenbart, geboren Oberviechtag 1663, overleden 1727 in Münden. Volgens het Actieblad d.d. september 1998 van deze Vereniging, figureerde deze 'dokter' in liederen, verhalen, een roman⁷ en zelfs een opera.⁸ De historische Eisenbart was actief als oculist, breukmeester en steensnijder.

Hij is een landlopend geneesmeester of liever geneeswetser, die dapper onder 't voortbrengen van veel kwakken en klugten, swetsen en opsnyen kan by 't gemeene volk op de markten van de kragten van syn heel-smeer of salf, en roemen, dat hy der byna allerley kwaaije mede geneesen kan.

De eerste kennis op medisch gebied zal hij ongetwijfeld bij zijn vader, Matthias, eveneens expert op de genoemde gebieden, hebben opgedaan. Maar zijn echte leertijd bracht hij door bij zijn zwager Alexander Biller in Bamberg.

Dr Eisenbart was gespecialiseerd in hernia-operaties, Lorenz Heister, een beroemd chirurg, bezocht hem. In het jaar 1700 zag Heister dr Eisenbart tijdens de Paasmarkt operatief aan het werk bij een jongetje van negen jaar met een breuk. Eisenbart behandelde niet met bandages. 'Bandages houden het niet langer uit dan de markt duurt en ze kunnen in zo'n korte tijd geen breuk genezen.'

⁶ Munzinger, 41

⁷ Josef Winckler: *Doctor Eisenbart*, (1928)

⁸ Zelfs drie opera's: Hermann Zilcher: *Dr. Eisenbart* (1922), Pavel Haas: *The Charlatan* (1937) & Nico Dostal: *Doktor Eisenbart* (1952)

Er is nog een goede reden: een herniabandage levert hen slechts 10 shilling op, terwijl een operatie veel meer kost... Dus bevelen ze altijd een operatie aan. Deze reizende dokter 'nam de patiënt aan', gaf hem een laxemiddel en opereerde.

Heister beschrijft de operatie in detail en constateert dat de wond perfect genezen was. Eisenbarth was dus niet echt een kwakzalver,¹ maar eerder een chirurgijn en meester.

Toch is hij het meest bekend geraakt door de show die hij opvoerde om zijn waren en activiteiten aan te prijzen. (zie daarvoor ook bij Thomas Asselijn en zijn kluchtspel). Het hierna volgende lied is afkomstig uit Ludwig Erk's Deutscher Liederschatz . Overigens is dit een korte versie, er bestaan langere, uitgebreidere versies, met wel 13 coupletten, waarin regelmatig tussenregels als een soort refrein voorkomen (bijvoorbeeld: Zwilliwilliwick bumbum! of Lautonia, Lautonia !)²

Ich bin der Doktor Eisenbart;
Kurir' die Leut' nach meiner Art;
Kann machen, das die Blinden geh'n,
Und das die Lahmen wieder seh'n.

Des Küsters Sohn in Dideldum,
Dem gab ich zehn Pfund Opium;
D'rauf schlief er Jahre, Tag und Nacht,
Und ist bis jetzt noch nicht erwacht.

Es hätt' ein Mann in Langensalz'
Ein'n zentnerschweren Kropf am Hals;
Den schnurrt' ich mit dem Hemmseil zu:
Probatum est! er hat jetzt Ruh'.

Das is die Art, wie ich kurir',
Sie ist probat, ich bürg dafür;
Dass jedes Mittel Wirkung tut,
Schwörr' ich bei meinem Doctorhut!

Eisenbart reisde van markt naar markt door heel het Duitse taalgebied. Hij is aantoonbaar in 83 steden actief geweest. Van zeker tien Duitse vorsten heeft hij privileges ontvangen om zijn activiteiten te mogen ontplooiën.

Nog steeds houdt Dr. Eisenbart gedurende het toeristen seizoen op zaterdag spreekuur in het stadhuis van Münden, terwijl hij op zondagmorgen, na kerktijd, voor het stadhuis op een podium zijn kunsten laat zien.

Waarvoor werd geadverteerd ?

Zoals hier voor al getoond werd, waren boekverkopers al vanaf het prille begin goed vertegenwoordigd onder de adverteerders. Al snel gevolgd door diverse overheden met informerende en/of waarschuwende boodschappen. Daarna ging het snel: kostscholen en schoolmeesters boden zich aan of werden gezocht, (on)roerend goed werd aangeboden, ook via veilingen, justitiele autoriteiten deden oproepen uitgaan naar gezochte criminelen, logementen boden logies aan, zoekgeraakte mensen en dieren als honden en paarden, werden tegen een in het uitzicht gestelde beloning, terug verwacht.

Zeer opvallend is de hausse aan loterijen van ca 1700-1720, voornamelijk uitgeschreven door steden en kerkelijke instellingen, waarvoor driftig werd geadverteerd.

Niet te vergeten af en toe een octrooi betreffende een uitvinding of een expeditie naar verre oorden.

En natuurlijk, het onderwerp van deze geschiedenis: meer dan 300 advertenties, de soms talloze herhaalde plaatsingen niet meegeteld, van vooral 'alternatieve genezers'.

Wat kostte een advertentie?

In het archief van het Museum Enschedé te Haarlem-Spaarnwoude is de onderstaande tarieven opgave voor het jaar 1779 aanwezig.

Mogelijk dat er middels deze opgave prijsverhogingen zijn doorgevoerd.

We mogen er echter van uitgaan dat in de jaren tussen globaal 1660 en 1732 de gehanteerde tarieven op ongeveer het zelfde niveau lagen.

NOTITIE DER PRIJZEN

Volgens welke de Advertentien, die men begeert in de

HAARLEMSCHE COURANT³

te plaatsen, na den eersten January 1779

zullen berekend worden.

Aan Particulieren

Van 1, 2 en 3 Regels *f. 1-10-0*

Vier Regels en daarboven, à negen Stuivers de Regel

¹ K.Haeger, The illustrated history of surgery, New York, 1988,162

² zie www.eisenbarthkoeln.de

³ Museum archief Joh.Enschedé, nr. HBA 4891

Aan Boekverkoopers

Voor Advertentien aangaande het annouceren en uitgeeven van Boeken:

Van 1, 2, 3 Regels *f. 1.--,--*

Vier Regels en daarboven à zes Stuivers de Regel

Voor Advertentien aangaande het annouceren en uitgeeven van Boeken

Van 1, 2, 3 Regels *f. 1.--,--*

Vier Regels en daarboven, à zes Stuivers de Regel

Voor allerhande andere Soorten van Advertissemten:

Van 1, 2 en 3 Regels *f. 1-4-0*

Vier Regels en daarboven, à zeven Stuivers de Regel

De Briefporten zijn ten koste van de Zenders, en zullen op de Rekening gesteld worden als van ouds.

De Rekening zal gezonden en de Betaaling gevraagd worden terstond na het afloopen der Advertentie.

Prijzen van geneesmiddelen

De eerste advertentie waarin prijzen werden genoemd verschijnt op 7 januari 1696. Meestal schommelen de prijzen rond de 20 stuivers met uitschieters naar beneden: van 6 stuivers voor een zalf tegen jeuk en schurft en naar boven: een balsem tegen podagra voor 33 stuivers. Maar er zijn, zoals hieronder wordt getoond, behoorlijk duurere middelen aangeboden. Vooral de podagra balsems doen het goed met prijzen van 3 - 6 (22-12-1707) gulden het ons. De hoogste prijs wordt gevraagd voor de Balsem van Reunion: 8 gulden per fles, toen goed voor breuken, thans nog in gebruik als olie tegen reumatische aandoeningen.

Tot Amsterdam by Cornelis Pontsteen, Chymist op de Pijpe-Marckt in Mercurius, is te bekomen de alderbeste Ol. Vitrioli¹ rectificati beter, als by iemant te bekomen is, het Pont voor 18 Stuyvers en by de Party voor 17 Stuyvers: De Flores Sulphuris² oprecht het Pont voor 6 St.: De Tartarum³

¹ Vitriool: oude naam voor als mineralen voorkomende of kunstmatig bereide chemische verbindingen, gekenmerkt door een bepaalde kristallijne structuur, meestal metaalsulfaten, bepaaldelijk ijzer- en kopersulfaat. In het alg.: een of meer der genoemde verbindingen of een oplossing daarvan; voordien o.a. gebruikt als geneesmiddel, kleurstof, verdelgingsmiddel.

² zwavelbloemen

Vitriolar, het Pont voor 40 Stuyvers oprecht: De roode Precipitat oprecht voor 3 Guld. het Pont: Het Sal Volatile Cornu Cervi of vluchtig Sout van Hardshoorn gesuyvert van al sijn stinckende Olie soo wit, als Sneeu, de Ons voor 14 St. en by Party tot veel minder Prijs, en dit selve Sout van Hardshoorn is mede tot Utrecht by de Hr. van Felpen, Chirurgijn op de Gansemarkt, voor deselve Prijs te bekomen. (7 januari 1696)

Pieter van Hoorn, Chirurgijn op 't Bickers Eylant tot Amsterdam, maect bekend, dat de Salf, die by sijn Grootvader, Pieter Martsz. Nieustad, zalr., ende daer daer na by sijn Oom Jan Pietersz. Nieustad, zalr., in de Pack-Naelt verkocht is geworden, nu by niemant anders oprecht gemaect en verkocht wert, als by de voorn. Pieter van Hoorn: Hy geeft het Doosje voor 4 Stuyvers: het Pont voor 6 Gulden: 't is seer goet voor Podagra en meest alle Accidenten. (9 april 1697)

*Tot Amsterdam by Daniel de la Feuille by de Beurs verkooft men de **Balsem van Reunion** voor **8 Gulden de Fles**, genesende alderley Breuken, de Kinderen in 8 Weken en de ouder Bejaerden in wat meer tijt: De voorsz. laFeuille belooft de Patienten te genesen of geen Gelt. (21 juni 1703)*

*t'Amsterdam by Folquinus de Glabbais, out ervaren Medicijn- en Ficht-Mr., in de Nieuwe Spiegelstraet tusschen de Keysers-Gracht en Kerckstraet in de Son, is te bekomen de vermaerde Ficht- en Podagra-Balsem, à **6 Gl. 't Ons**, dat onfeylbaer d'eerst aankomende gesette Pijn minder als in 24 uren stilt en consumeert, en sig niet weder verheft, en beneemt alle Lammigheyt; [(aanv.27/3/1708): oock de Balsamica Ficht-Pillen, die alle scherpe Humeuren versoet, verdunt en uyt de Juncture door sachtelijck sweeten uyt drijft, **'t stuck 3 st.**]: Ten selven Huysse zijn in 't gebruyck de natte en drooge Badstooven van Artificiele Mineralise Wateren, van al soo groot vermogen als tot Aken, voor veel miserabele Menschen met Lammigheyt, Podagra, Ficht en Schiatica¹, en veel andere langdurige Gebreken; met goede Commoditeyt voor alle Sexe van hooge en lage Stads-Personen te logeren; oock het Elixir Salutis Regii, à **30 st. 't Botteltje**, delicaet en onverbeterlijck te gebruycken, in veel Gebreken is 't universeel; met de Directie van de balsem, Badstoof en Elixir, tot Onderrichting der Patienten. (22 december 1707)*

³ wijnsteen

Kwakzalver en tandentrekker ca. 1650

t'Amsterdam ten Huysse Jaques Foubert op de Fluweele Burgwal op de Hoek van de Pieter Jacobstraet recht over 't Princen Hof is te bekomen: een Bloetstempend¹ Spiritus, by wytnementheyt goet voor 't Bloetspouwen, 't bloeden uyt de Neus, etc. waer van eenige weynige Droppelen aenstonts het selve doen ophouden; men kan het in en uytwendig gebruyken; het is ook seer dienstig voor alle Reysigers, en bysonder voor Officiers ter Zee en te Lant, die haer Wonden en Quetsuren soo haest in 3 Dagen daer mede genesen konnen, als door andere Medicamenten in een Maent; de Prijs is van 3 tot 6 Gl. de Boutelje: Ook een Bloetreyngend Elixir, seer dienstig om de Geelsucht, Scheurbuyck, Podagra en andere Gebreken van 't Bloet te remediëren, 't half Pint 6 Gl., etc.: Den oprechten Balsem van Siam, om de Swellingen en Pijn van de Podagra te verdrijven in seer korten tijt, à 2 Gl. 't Doosje: Een seer excellent Oogwater, om roode loop ende en swacke Oogen, oock allerhande Gebreken aen deselve te genesen, à 1 Gl. 't Flesje: Eyndelijck een Water, extraordinair voor Tantpijn, uyt wat oorsaeck die oock ontstaan mag, à 1 Gl. 't Flesje: Alles met de Onderrichting daer by, te bekomen by den Auteur, onlangs uyt Engelant gekomen, woonende als boven van goede Satisfactie sal geven, als mede in andere Saken, te lang om hier te insereren. (29 september 1711)

In verband met de soms forse prijzen is er geprocedeerd tegen niet aangeslotenen bij het chirurgijngilde, vaak aangemoedigd door het bestuur van het gilde. Zo werd er bij voorbeeld in Rotterdam¹ op 12 mei 1654 op verzoek van het Chirurgijngilde door de vrouw en de dienstbode van bleker Pouwels Joosten voor de notaris een verklaring opgesteld waaruit blijkt dat een zekere Hendrick Heijer voor een simpele pleister (zalf+afdekmateriaal) en een oogwatertje respectievelijk 3 en 10 gulden vroeg. Voor het gilde was dan de volgende stap, met een dergelijke verklaring in de hand, de Magistraat benaderen en daar vragen een boete op te leggen. De boete bedragen lagen meestal vast, maar er kon van worden afgeweken, zoals blijkt uit de processtukken betreffende de zaak van het Utrechts Chirurgijngilde tegen Antje Groenewoud.

In 1761 was Antje Groenewoud in Utrecht² actief met het bereiden, verkopen en appliceren van een

¹ Gem. Archief Rotterdam, protocol notaris De Gruyter

² Archief Stadsbestuur, toegang nr 702-1, inv.nr 372 (nov.1761)

(wond) balsem. Ondanks eerdere aanklachten en boetes ging Antje stug door. De Dekens en Overlieden van het Utrechtse Chirurgijnsgilde lieten het er echter niet bij zitten. In hun aanklacht werd gememoreerd dat een door hen geeiste boete van 25 gulden, destijds gemodereerd was tot 6 gulden. Dat was natuurlijk niet de manier om duidelijk te maken dat Antje echt diende te stoppen met de aanmaak en verkoop van haar balsems. Antje liet zich door de heren niet in een hoekje drukken. Ze stelde een verweer op en verzamelde een groot aantal attestaties van tevreden en genezen klanten/patienten.

Boekhandelaren

Voor het eerst op 6 september 1712 en daarna incidenteel is er sprake van een schipper die optreedt als agent van een leverancier van geneesmiddelen. Vanaf het jaar 1727 echter wordt er ook regelmatig gebruik gemaakt van schippers als verkoper (agent).

Hetzelfde geldt voor de boekhandelaars. Wel al voor het eerst op 19 september 1690 maar tot 1714 eigenlijk maar gemiddeld om de paar jaar, maar vanaf 1714 – 1716 grijpen de boekverkopers steeds vaker hun kans om ook een graantje mee te pikken en hun inkomsten op te vijzelen met de verkoop van allerlei middeljes.

De oprechte Engelsse Spiritus of Geest van Lepelbladen, beyde klaer en purgerende, van Doctor Russel van Londen is by niemant anders tot Amsterdam te bekomen, als by Jacob Claus, Boeckverkoper in de Princestræet, en de Wed. Swart, Boeckverkoper achter de Beurs in de gekroonde Bybel. (3 november 1699)

Medicinae doctors en chirurgijnen laten zich evenmin onbetuigd

Uit diverse advertenties blijkt ook de betrokkenheid van deze medici bij de fabricage en handel in medicijnen, of wat daar in onze ogen voor doorgaat. Soms betrof het middelen, zoals het **Elixir Salutis**, die op meerdere adressen leverbaar waren, maar meestal gaat het om zogenaamde geheimmiddelen. Dit zijn, volgens de encyclopedie,

‘stoffen, mengsels of voorwerpen, die als geneesmiddel in den handel worden gebracht en waarvan de herkomst niet bekend is of waarvan de samenstelling door de bereiders geheim wordt gehouden. Hiertoe behooren tal van kwakzalversmiddelen en zog. specialité’s, die in groot aantal en groote verscheidenheid worden verkocht, waarbij veel reclame wordt gemaakt, dikwijks met voorspiegelingen van wonderbare

genezingen en geprofeerd wordt van de onwetendheid der zieken. Sommige zijn direct gevaarlijk, omdat zij sterk werkende vergiften bevatten; alle zijn indirect gevaarlijk, omdat men niet weet, welke kwaal de zieke heeft en geen geneeskundige behandeling wordt toegepast, waar deze soms zeer gewenscht zou zijn [...]. Het gebruik maken bv van een middel tegen kanker en het daarmee voorbij laten gaan van den tijd, waarin een operatie levenreddend zou kunnen zijn, is een goed voorbeeld om het gevaar van geheimmiddelen in het licht te stellen. Andere gevaren zijn die, dat het middel als zoodanig vaak werkeloos is, maar de gebruiker er toe brengt een werkzaam geneesmiddel niet aan te wenden¹

Doctor G.Aertsen, wonende t' Amsterdam en te bevragen op de Laurier-Gracht aen de Zuydzijde 't vijfde Huys van de Hoek in de Thee-Winkel, heeft een secura Hulpmiddel, om, die de Sinkingvallige Tantpijn onderworpen zijn, op een gemakelijcke wijze in 't toekomende daer van te bevrijden. (30 maart 1697)

Pieter van Hoorn, Chirurgijn op 't Bickers Eylant tot Amsterdam, maeckt bekend, dat de Salf, die by sijn Grootvader, Pieter Martsz. Nieustad, zabr., ende daer daer na by sijn Oom Jan Pietersz. Nieustad, zabr., in de Pack-Naelt verkocht is geworden, nu by niemant anders oprecht gemaect en verkocht wert, als by de voorn. Pieter van Hoorn: Hy geeft het Doosje voor 4 Stuyvers: het Pont voor 6 Gulden: 't is seer goet voor Podagra en meest alle Accidenten. (9 april 1697)

Honderd jaar later: de Pillen van Holloway

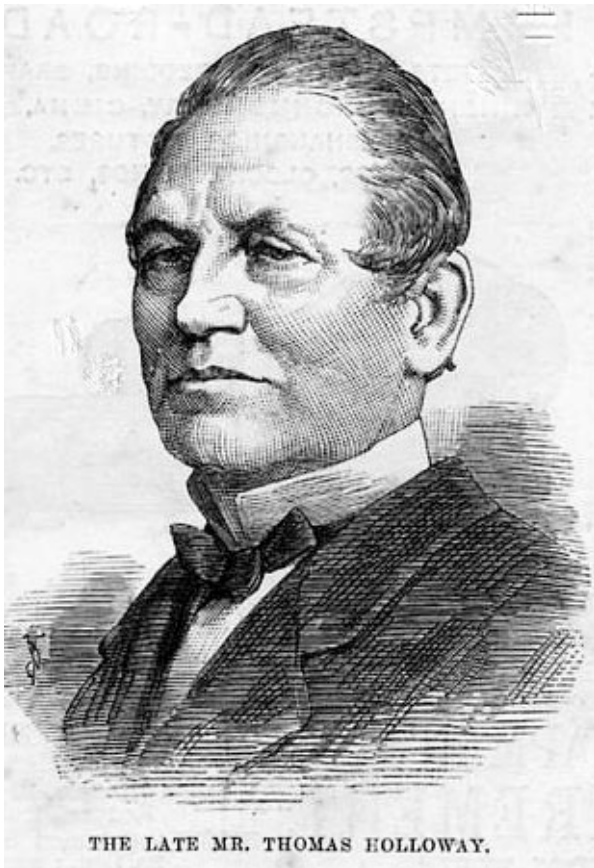
T'Amsterdam is een Hoogduytssen Physicus gearriveert, die geneest Siekten, tot nu toe ongeneesselijk geacht; als 't Podagra, sodanig, dat het noyt weder komt, het sy soo hevig, veroudert of noestig, als het wil; als mede heeft hy een uytneement Medicament, om de Steen sonder Snijding te breken en lossen, en geneest oock de Vallende Siekte, mitsgaders de Kanker van binnen of buyten en alle andere Accidenten, hoedanig die souden mogen wesen: Hy is te spreken op de Nieuwendijck in het groote Keysers Hof tot Amsterdam. (23 juli 1699)

---

¹ Oosthoek's Geillustreerde Encyclopedie (1934), deel VI: Gasselte-Hesse

In het in de inleiding reeds geciteerde jubileum nummer van de OHC van 7 januari 1856 is een fraai voorbeeld te vinden van 18e eeuwse reclame voor alternatieve genees- middelen, n.l. één van de zeer vele advertenties gewijd aan de Pillen van Holloway.

Opmerkelijk is een nieuwe reclame tactiek van zo veel mogelijk herhalen: tot viermaal toe wordt de naam van het produkt genoemd. Boven de advertentie staat een afbeelding van een tiental duidelijk lijdende patienten, zelfs met krukken, die vol vertrouwen afkomen op de man met een baard die ruimhartig pillen uitdeelt.

Thomas Holloway, de (zaken)man achter deze pillen, pakte het groots aan. Vanaf het begin van

zijn activiteiten in 1837 besteedde hij veel geld aan reclame via advertenties.

Zijn pillen en zalven pasten op iedere kwaal. Per seizoen werden de advertentieteksten aangepast bij de dan heersende kwalen.

Onafhankelijk onderzoek wees uit dat de pillen een laxerende en/of purgerende werking hadden. De pillen waren voornamelijk samengesteld uit reuzel, olijfolie, hars en aloë.

DE PILLEN VAN HOLLOWAY zijn het meest aanbevelenswaardig middel voor sterken aandrang van het bloed naar het hoofd. Mejufvrouw L..... G..... te Middelburg, was sedert ruim acht jaren lijdende aan sterken aandrang van het bloed naar het hoofd, tengevolge waarvan dat zij somtijds duizelingen kreeg, en als dood in hare kamer nederzeeg. Zij raadpleegde drie verschillende geneesheeren deswegen, en volgde stiptelijk derzelver voorschriften, doch vond geen baat, zoo dat men eindelijk haren dood te gemoet zag. Eindelijk besloot zij nog de **Pillen van Holloway** te gebruiken. Deze verbeterde spoedig haar geheel gestel, namen de kwade vochten weg en bewerkte hare volmaakte genezing. Hare vrienden en kennissen stonden verbaasd over eene zoo in het oog vallende verandering van haar gestel, door den krachtigen en weldadigen invloed der **Pillen van Holloway**.

Zijn op franco aanvragen, à contant te bekomen te bekomen bij J.M.van Renesse, te 's Hage, bij N.W.C.van Someren Brand, te Dordrecht, J.Schoon, te Alkmaar, en bij J.Straatman, Hoofd-Depot-houder, te 's Hertogenbosch, alsmede in Holloway's Etablissements te Londen, 244 Strand, en te New-York, 80 Maiden Lane.

Door het vermeerderd debiet zijn de prijzen als volgt: Doosjes Pillen à f 0,80, f1,85, f3,00, f6,75, f13,50, f20,50.

Potjes Zalf à f 0,80, f1,85, f3,00, f7,05, f13,85, f20,25.

ENKELE AANDOENINGEN

1.	breuken	57 x	6.	koortsen	28 x
2.	podagra en jicht	47 x	7.	maagkwalen	28 x
3.	blindheid en doofheid	43 x	8.	zweren, puisten en sproeten	22 x
4.	stenen en graveel	38 x	9.	psychische problemen	20 x
5.	tand- en kiespijn	30 x	10.	long aandoeningen	20 x

In de advertenties worden talloze ziekten en kwalen genoemd: van aambeien tot zweren en alles wat daar tussen valt. Er is over al die aandoeningen wel wat op te merken. Gekozen is echter voor een nadere beschouwing over slechts enkele opvallende zaken. In het tabelletje hierboven ziet u de top-tien van de meest genoemde gezondheidsproblemen is.

Behalve enkele kwalen welke voorkomen in de top-tien zal ik er ook enkele bespreken die daar niet in voorkomen.

Pest

In de jaren 1663/64 werd Amsterdam nog geteisterd door een pestepidemie welke aan ca 24.000 inwoners, meer dan 10% van het totale aantal inwoners, het leven kostte. Maar dit was toch voor Nederland de laatste keer dat op deze schaal de ziekte toesloeg. Daarna is er pas in 1717 en nog een keer in 1720 in een advertentie sprake van pest. Hier echter in de algemene betekenis van besmettelijke ziekte of misschien wel als kinderpokken.

Koningszeer

Vanaf 1670 verschijnen er zo nu en dan advertenties waarin sprake is van het zogenaamde koningszeer (scrofulose, geelzucht). Waarom *koningszeer*?

Daar zijn verschillende verklaringen voor. Er is een verhaal over de Heilige Marculphus die in de 6^e eeuw aan de Franse koning Childebert en al zijn opvolgers de gave van genezing van de scrofulose zou hebben gegeven. Sindsdien plachtten de Franse koningen na hun kroning en bij andere gelegenheden velen die hieraan leden, aan te raken, om hen zodoende te genezen. Een andere verklaring is die welke **Lindeboom**¹ geeft. Die gaat

nog iets verder terug namelijk naar het jaar 496: Clovis, de bekende koning der Franken, kreeg in een droom van een engel het advies de nek van een zieke page aan te raken terwijl hij de woorden '*Le Roi te touche, Dieu te guérit*' uitsprak.

Of dit geholpen heeft? Waarschijnlijk wel, want sindsdien werd het praktijk. Op een gegeven moment werd in de 11e eeuw deze 'geneesmethode' door Eduard de Belijder overgebracht naar Engeland. Zijn latere opvolger Hendrik VII maakte er een godsdienstige happening van waarin na bijbellezing en gebed, de koning zijn hand op het hoofd van de lijder legde onder het uitspreken van de woorden '*I touch thee and God heals thee*'. Koning Willem III heeft als nuchtere protestant aan dit bijgeloof een einde gemaakt.

Volgens de Franse historicus **Marc Bloch** (1886-1944) echter is de *toucher royal* ontstaan in de 12e eeuw, althans zo schrijft hij in zijn boek *Les rois thaumaturges*² (1924).

Een andere, veel prozaischer verklaring wordt gegeven door **Paul-Eric Blanrue** in zijn artikel '*Les rois de France étaient-ils thaumaturges?*'. Volgens hem is Pepijn de Korte in 751 op het idee gekomen of gebracht zijn koningschap een meer sacraal karakter te geven door zoals ook de koningen in het Oude Testament deden, door zieken te zalven.

Moses Roderiges Careon, woonachtigh tot Amsterdam, op Vloyenburgh, presenteert sijn dienst, om te genesen de Sieckte genaemt Conings-Sieckte, ende in de Fransse Tael genaemt Crueles, in de Spaensse Tael Lanparones; ende sal de arme Luyden voor niet voort helpen. (13 mei 1670)

Bailliuw, Borgemeesters ende Schepenen der Stede 's Gravesande notificeren mits dese, dat aldaer metter woon gekregen hebben Mr Camas de Gallerien, Chirurgijn ordinaris du Roy de France, dewelcke geneest veel sware Accidenten

¹ Prof.Dr.G.A.Lindeboom: *Inleiding tot de Geschiedenis der geneeskunde*, 3e druk 1979, 106,107

² Nederlandse titel zou kunnen luiden: 'Koninklijke wonderdoeners'